

Begravningen – ett
brev från Svenska
kyrkans biskopar

ARTIKELNR: 1806001

FOTO: Tord Harlin (omslag, sid 16, 32, 42, 60)

Jim Elfström/IKON (sid 4, 8, 50)

Conny Nyhlén (sid 24)

PRODUKTION: Intellecta Uppsala

TRYCK: Intellecta Tryckindustri, Solna 2006 - 21754

ISSN: 1654-0085

Vapnet på baksidan är Ärkebiskopens.

MILJÖMÄRKT Trycksak 341077

Begravningen – ett brev från Svenska kyrkans biskopar

Begravningen – ett
brev från Svenska
kyrkans biskopar

Innehåll

Förord	9
Inledning	11
I Begravning	14
Begravningen som mötesplats	15
Att vara tillgänglig	15
Språk	17
Vem är anhörig?	17
Barnens närvaro	18
Sörjande kamrater och lärare	19
II Från dödsbädd till avskedstagande	21
Inför döendet	21
Utfärdsbön och visning	22
Förberedelse	23
Begravningssamtalet	25
Tacksägelse och själaräringning	26
III Begravningsgudstjänsten	27
Platsen	27

Utsmäckning	29
Gudstjänsten	29
<i>Inledningen</i>	31
<i>Griftetal</i>	33
<i>Överlåtelse</i>	33
<i>Bibelläsning</i>	34
<i>Tystnad</i>	35
<i>Avslutning vid jordbegravning</i>	35
<i>Avslutning vid kremation</i>	36
<i>Processionsbärning</i>	37
<i>Öppen kista</i>	37
Musik	38
<i>Musikval</i>	38
<i>Inspelad musik</i>	40
Minnesstunden	40
Tal	41
När de minsta dör	43
Begravning av dödfött barn eller barn som avlidit i späa ålder	43
Akt för aborterade foster	44
Begravningsgudstjänst efter kremation	44
Gravsättning utan ceremoni	45
Urnedläggning	45
Uppföljningen	46

Avskedsgudstjänst	48
Minnesgudstjänst	49
IV Övrigt	51
Miljöhänsyn och miljöcertifiering	51
Utlandssvenskar	51
Ekumenik	52
Begravning för den som inte tillhör Svenska kyrkan	53
Borgerlig begravning	54
Ansvar för begravningsverksamheten	55
Medling	56
Minnesplats	56
Flyttning av stoft	57
Arkeologisk utgrävning	57
Djur	58
Utformning eller bearbetning av pastoralt program	59
Begravningspastoralen	61
Utformningen – lämpliga delrubriker	63
Liten litteraturlista	68

Förord

FÖDELSE OCH DÖD är heliga händelser. Någon kommer in i livet, någon går ur tiden. Nära födelse och död blir annat smått. Livet är större än det som i övrigt upptar oss. Livet – och döden i sin tur – vetter mot det okända.

För nittioen procent av de döda i landet hålls en religiös begravning som en kyrka eller annan tros gemenskap står bakom. Sju procent väljer en så kallad borgerlig begravning, som ibland också kan innehålla religiösa inslag. Inför döden behövs former för att binda samman tid och evighet. Mycket få, två procent, men dock alltfler, lämnar livet utan någon ceremoni alls. Det kan handla om människor för vilka livet gått sönder men också om människor som gjort ett medvetet val. Det är en ganska naturlig följd av ett individualiserat samhälle där även döden blivit en privatsak. Men – är det så vi vill ha det?

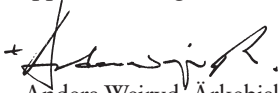
Svenska kyrkan har hand om sjuttiosju procent av begravningsgudstjänsterna. Det är ett oerhört ansvar att förvalta utformningen av så många människors avsked från livet. Nästan alltid sköts det mycket väl av Svenska kyrkans företrädare. Annars skulle knappast så många välja detta alternativ, när nu så många står till buds. I flera länder har begravningsceremonierna och gudstjänsterna flyttat bort från församlingsstrukturen och kyrkolivet och liknar en tjänst som man köper.

Svenska kyrkan vill att livet och avskedet från livet skall bäras och tolkas i ljuset av Jesu liv, död och uppståndelse. Därför finns både fasta former och öppenhet för människors önskemål i kyrkans förhållande till död och begravning. Biskopsmötet vill stimulera till mer reflektion kring våra sätt att handla i samband med dödsfall och begravning och hur alla de som på olika sätt är delaktiga kan förhålla sig. Bakom detta biskopsbrev ligger en omfattande process där företrädare för stift, församlingar inklusive sjukhuskyrka, vidare kyrkogårdschefer, begravningsbyråer, fackliga organisationer, Sveriges kristna råd och andra varit delaktiga. Detta brev riktar sig därför till alla som finns med i handlandet: begravningsbyråer, kyrkvaktmästare, kyrkomusiker, expeditionspersonal, präster, diakoner med flera.

Det finns fortfarande många lokala traditioner kring död och begravning. Fram växer också alltfler individuella val. Om inte de som handhar begravningarna lär av varandras kunskaper om människors förväntningar så kommer begravningssederna längre från människor. Och om inte de som vet vad som finns bakom de vanliga formerna berättar om det, så blir formerna till formler utan mening.

Min förhoppning är att detta brev leder till många samtal i hela Svenska kyrkan med syftet att låta handlandet i samband med dödsfall tydligare slå bryggor mellan individ och gemenskap, tid och evighet, jord och himmel.

Uppsala i allhelgonatid 2006

Anders Wejryd, Ärkebiskop

Inledning

I BEGRAVNINGSGUDSTJÄNSTEN TAR församlingen och de sörjande avsked och överlämnar den som har dött åt Guds barmhärtighet. Kyrkan tror och bekänner att Jesus Kristus genom sin död har burit människans död och genom sin uppståndelse segrat över döden och öppnat vägen till det eviga livet.

Vid begravningen kommer såväl sorgen och dödens allvar som hoppet och uppståndelsens ljus till uttryck. Den blir samtidigt en påminnelse för de närvarande att själva besinna sig inför livets frågor och dödens allvar. Den dubbelhet av död och liv, mörker och ljus som finns i varje människas liv och i korsets evangelium sätter således sin prägel på begravningen, men sorgen och döden får ny och annorlunda karaktär, när den bärs upp av uppståndelsens och den himmelska lovsångens ton. (KO 2006 24 kap. inledningen)

Mötet med döden utgör en av de svåraste livskriserna och ger upphov till frågor, som varje människa söker svar på. Reaktio-
ner av sorg, saknad, ilska och uppgivenhet är liknande för alla människor vid avgörande, livsförändrande händelser, men sorgen är alltid personlig.

Vad är det Svenska kyrkan vill tillföra? Hur förmedlas tilliten till Guds närvaro i livets svåraste stunder? Hur blir gemenskap

åtkomlig genom gudstjänster och församling när övergivenhet och ensamhet förmörkar livet? Hur hjälps människor till ett framtids- och evighets hopp inför dödens allvar?

Det är församlingens ansvar att möta människor med omsorg, kärlek, respekt och tålmod. Här bereds plats för frågorna, tid för sorgen, hjälp och stöd till reflektion, trostolkning och livs tydning. Genom att möta den sörjande och ta hela människan på allvar visar kyrkan på Guds närvaro.

För att Svenska kyrkan genom sina församlingar skall kunna sköta sitt uppdrag och möta människor i ett av livets tyngsta skeden behövs lokala samtals- och erfarenhetsutbyten mellan alla grupper som är engagerade i begravnings sammanhang.

Många församlingar har redan ett pastoralt program för begravning. Syftet med detta biskopsbrev är att vara till stöd för vidareutvecklingen av arbetet med begravningspastoralen.

Kyrkoherden ansvarar för en pastoral helhetssyn. All personal som kommer i kontakt med sörjande bör omfattas av samråd och utbildning: kanslipersonal eller den som tar emot telefon och e-post, kyrkvaktmästare, kyrkogårdspersonal, diakoner, kyrkomusiker och präster.

Kyrkans personal skall när döden drabbar vara lättåtkomlig, vårda de första kontakterna och snabbt finnas på plats, helhjärtat och beredvilligt och samtidigt hänsynsfullt och omtänksamt. Omkring 80 procent av alla begravningar i Sverige sker idag i Svenska kyrkans ordning (jfr 94 procent 1989). Det är ett stort förtroende som är viktigt att vårda. I många andra europeiska

länder sker en utveckling där död och begravning alltmer blir en privat angelägenhet och kyrka och församling får allt mindre betydelse och möjlighet att vara till stöd och hjälp för människor i sorg. Det är viktigt att motverka en sådan utveckling i Sverige, bland annat genom att samverka med andra församlingar och aktörer i begravningssammanhanget.

I Begravning

BIBELN HAR MÅNGA uttryck för omsorg och omvårdnad vid en människas död. Begravningen, som kan vara ett samlande begrepp för tiden från själaringning och förbön till minnesstund och uppföljning, är tänkt att vara till hjälp för människor att stanna upp i livet inför evigheten och möta Gud, sig själva och sin vanmakt inför döden.

Den kristna tron att livet inte tar slut när människan dör uttrycks i Bibeln ofta i bilder, bland annat i analogier från växtvärlden. Så talar Jesus om sin egen död och uppståndelse. »Om vetekornet inte faller i jorden och dör förblir det ett ensamt korn. Men om det dör ger det rik skörd.« En människas gudsrelation upphör inte när hon dör.

Det finns identitet mellan den som avlidit och den som lever det eviga livet. Kroppen är Guds gåva som boning åt en människa och »den helige Andes tempel«. Kroppen skall behandlas på ett värdigt och pietetsfullt, ja kärleksfullt sätt. Uppståndelse- tron är inte beroende av om den mänskliga kroppen läggs i jorden, kremeras eller bereds på annat sätt. Det är alltså inte avgörande när begravningsgudstjänsten äger rum, men av respekt för den enskilda människan, knuten också till hennes kropp, är det av särskilt värde att begravningsgudstjänsten om möjligt hålls

medan kroppen är intakt. Detta också av omsorg om de anhöriga och deras sorgearbete.

Begravningen som mötesplats

Centrum i begravningsammanslaget är begravningsgudstjänsten. Begravningsgudstjänsten är också en av de mötesplatser där kyrkans personal möter flest kyrkotillhöriga. Under 2004 var enligt forskningsrapporten »Medlem i Svenska kyrkan« den i särklass vanligaste kontakten mellan medlemmarna och Svenska kyrkan de kyrkliga handlingarna. Mer än två tredjedelar av de kyrkotillhöriga hade kontakt med Svenska kyrkan genom dessa gudstjänster. Detta kan man jämföra med övriga mötesplatser, som var för sig anges av mindre än en fjärdedel: vid musikandakt/konsert, vid vanlig gudstjänst, som turist och för stillhet/eftertanke då det ej varit gudstjänst. Dessutom anger flest medlemmar att »få del av kyrkliga ceremonier« som skäl för att vara medlem (83 procent).

Dessa stora förväntningar ställer särskilda krav på kyrkorådets och kyrkoherdens prioriteringar i församlingsarbetet.

Att vara tillgänglig

När en människa som tillhör Svenska kyrkan dör, bör en kontakt med de närmaste etableras snarast. Det är rimligt att man varje dag kan komma i kontakt med församlingsexpeditionen, åtminstone genom tjänstemobiltelefon och e-post (som alltid kan ha ett automatiskt svar, som bekräftar att e-posten kommit

fram) och att dessa uppgifter är lätt tillgängliga genom telefon-svarare och hemsida på internet. Anhöriga kontaktas nästföljande arbetsdag. Tjänsteförrättande präst tar snarast kontakt med sorgehuset.

Längre tid än två till tre veckor skall man inte behöva vänta på begravningsgudstjänst.

Får den präst som skulle hålla begravningsgudstjänsten förhinder, underrättas sorgehuset och begravningsbyrån skyndsamt och kontakt upprättas med ny präst.

Språk

Särskild hänsyn krävs för att tillgodose de språkbehov som finns såväl vad gäller erkända minoritetsspråk i Sverige som stora utländska språk. Kyrkohandboken finns översatt till finska, engelska, tyska, spanska, franska och lulesamiska samt teckenspråk.

Vem är anhörig?

Många människor lever idag i flera olika nära relationer, som prästen bör känna till vid begravningen. De »närmaste« och »anhöriga« är ibland grupper som inte är enkla att avgränsa. Inte alltid är dessa detsamma som »dödsboet«, utan det behövs kännedom om till exempel partner, särbo, barn i tidigare äktenskap, styvbarn, sambons föräldrar, fadderbarn etc. för en god förberedelse inför begravningsgudstjänsten. Det är viktigt att i samarbete med begravningsbyrån söka få en fullständig och överskådlig bild för att kunna förstå något av den dödes livssituation och

vara till så god tjänst som möjligt. En sådan kännedom kan förebygga många missförstånd och konflikter. Ibland kan relationerna till arbetskamrater, vänner, grannar och bekanta vara väl så nära och djupa som till släkten.

Barnens närvaro

När någon i barnets närhet dör uppkommer frågan om barn kan vara med vid visning, enskilt avsked, begravningsgudstjänst och gravsättning. Barnets ålder har naturligtvis betydelse för hur frågan skall bemötas och vad som är viktigt att berätta och visa. Det är angeläget att vara lyhörd för barns tankar och känslor, att ta deras frågor, oro och nyfikenhet på allvar och alltid komma ihåg att det är vårdnadshavarna som tillsammans med barnet avgör om barnet skall vara med vid ett särskilt tillfälle. Generellt kan man i alla fall säga att det alltid är bättre att barnen är med, än att de blir lämnade utanför det som föräldrarna upplever. Många gånger kan det vara föräldrarna som upplever att det är arbetsamt att barnen är med. Kanske vill man inte visa sin sorg eller sårbarhet inför barnen. Ofta finns det någon släkting eller vän, som kan ansvara för barnen så att föräldrarna får sörja samtidigt som barnen finns i en trygg närhet. Om barnen inte får vara med vid visning och enskilt avsked eller vid begravningsgudstjänsten, gör de sig i regel bilder som kan vara mer skrämmande än vad de faktiskt får se och uppleva om de är med. Självvårdserfarenhet visar att det som är främmande är mer skrämmande än det man varit med om.

Det är minst lika viktigt för barn som för vuxna att få se och kanske röra vid den döde som en hjälp att förstå att den döde verkligen är död. Det handlar om att skapa tillit och att någon vuxen berättar för barnet hur det kommer att se ut i rummet, att locket på kistan är öppet och något om hur den döde ser ut, så att barnet inte känner sig överrumplad.

Vid begravningsgudstjänsten kan vi underlätta för barnen genom att be dem komma lite tidigare för att bekanta sig med rummet och träffa prästen. Det kan vara till stor hjälp för barnets upplevelse av tillit om prästen berättar vad som skall hända i gudstjänsten, samtalar om den döde, hur det brukar se ut i kistan, hur den döde är klädd, kanske låter barnet känna på jorden, tända katafalkljusen, hjälpa till att lägga ut blommor eller dela ut psalmböcker. Egentligen är det bara vuxnas egen rädsla och bristande kreativitet som sätter gränser för hur barnen kan få hjälp att bli trygga i dessa situationer. Svårast har oftast tonåringar, som riskerar att hamna i ett mellanläge då de inte längre är barn, men inte heller riktigt vuxna. Att särskilt uppmärksamma tonåringarna genom några ord i griftetalet eller att samtala med dem vid minnesstunden är viktigt.

Sörjande kamrater och lärare

När barn eller unga dör finns ofta chockade och sörjande kamrater och lärare som behöver få uttrycka sin saknad, vanmakt och sorg. Kyrkans representanter bör erbjuda särskild hjälp att handskas med sorg och rädsla genom samtal, samlingar och lek-

tionsmedverkan. Till exempel kan man i skolan medverka till att ställa upp ett bord med foto och möjlighet att tända ljus, skriva i kondoleansbok m.m. Ibland önskar hela barngrupper från förskola eller skola delta vid begravningen. Då kan prästen som skall leda begravningsgudstjänsten, gärna tillsammans med diakon, församlingspedagog och/eller barnledare, träffa barngruppen före begravningsgudstjänsten för att informera om vad som kommer att hända och för att svara på barnens frågor. Ofta är det bra om barngruppen har möjlighet att besöka det gudstjänstrum där begravningsgudstjänsten kommer att äga rum några dagar i förväg för att bekanta sig med miljön. Särskilt bra är det då att vara i församlingens kyrka, som inte uteslutande används vid begravningar utan i livets alla skiften, vardag som söndag. En vandring på kyrkogården kan också gärna ingå i besöket. Genom ett sådant besök blir det lättare att förmedla tillit inför begravningen. Som grupp är det barnen som skall stå i centrum för uppmärksamheten, men även lärare, rektor och annan personal behöver stöd för att i sin tur också kunna stödja barnen. I första hand är det skolans ansvar att kommunicera med barnens föräldrar, men även kyrkans personal bör vara beredda till samtal med föräldrarna om barnens medverkan, tankar och känslor. Särskilt viktigt är att ingen lämnas ensam vid avskedet i begravningsgudstjänsten.

II Från dödsbädd till avskedstagande

BEGRAVNINGENS SAMMANHANG STRÄCKER sig från dödsbädden till avskedet vid graven. Mycket av detta hör själavården och det pastorala handlandet till och präglas därför av en betydande frihet. Svenska kyrkans riter vill hjälpa de sörjande att förstå att den döde är död och gestalta kyrkans tro på Guds närhet och på de dödas uppståndelse och ett evigt liv. Ett enskilt avsked vid öppen kista i samband med bisättning eller vid en särskild visning kan vara till hjälp i sorgprocessen. Annars är det oftast vid själva begravningsgudstjänsten, det kollektiva avskedet, när de sörjande konfronteras med kistan, när jord faller på kistan, när de går fram och tar avsked vid kistan eller när kistan sänks i jorden, som man som sörjande tydligt tar till sig att den döde verkligen är död.

Inför döendet

Församlingen har beredskap till bön och sjukkommunion som en del av dödsförberedelsen. Det är viktigt att söka skapa tillit inför döden och avskedet. Fysisk närhet kan hjälpa en döende att känna trygghet och gemenskap. Präst/diakon är ofta en före-

bild för de anhöriga så att dessa vågar vara nära, något som hjälper såväl den sjuke i döendet som de anhöriga i deras sorg. Samtidigt skall man visa hänsyn till och bevara den döendes integritet och inte trampa över gränsen. Att hörseln är en av de sista funktioner som överger den döende innebär inte endast att man skall vara försiktig med vad man säger i sjukrummet utan även att den döende kan uppfatta och uppskatta när man ber, läser bibelord eller sjunger psalmer. Det kan vara viktigt för den döende att få några minuter i enskildhet med prästen.

I »En liten bönbok« i dess olika upplagor finns exempel på böner och bibeltexter att använda då livet går mot sitt slut, döden precis inträffat eller då de närmaste tar enskilt avsked i hemmet eller visningsrum på sjukhus etc.

Utfärdsbön och visning

Andakten vid den döde vill förmedla tillit och förtröstan till de närvarande. Omständigheterna kring dödsfallet har naturligtvis betydelse för hur den utformas. Hur rummet ser ut är inte oväsentligt. Sjukhus och vårdinrättningar har i regel rutiner för omhändertagandet av den döda kroppen, som det är bra för präst/diakon att känna till. Andakten vid den döde ger de anhöriga möjlighet att bli stilla vid den dödes sida med sin sorg och i den få höra några ord om dödens allvar och evighetens hopp formulerade med Bibelns och bönens ord. Det kan vara bra att stödja anhöriga att röra vid den döde och få möjlighet att vara ensamma med den döde. Andakten kan utformas som en utfärdsbön och

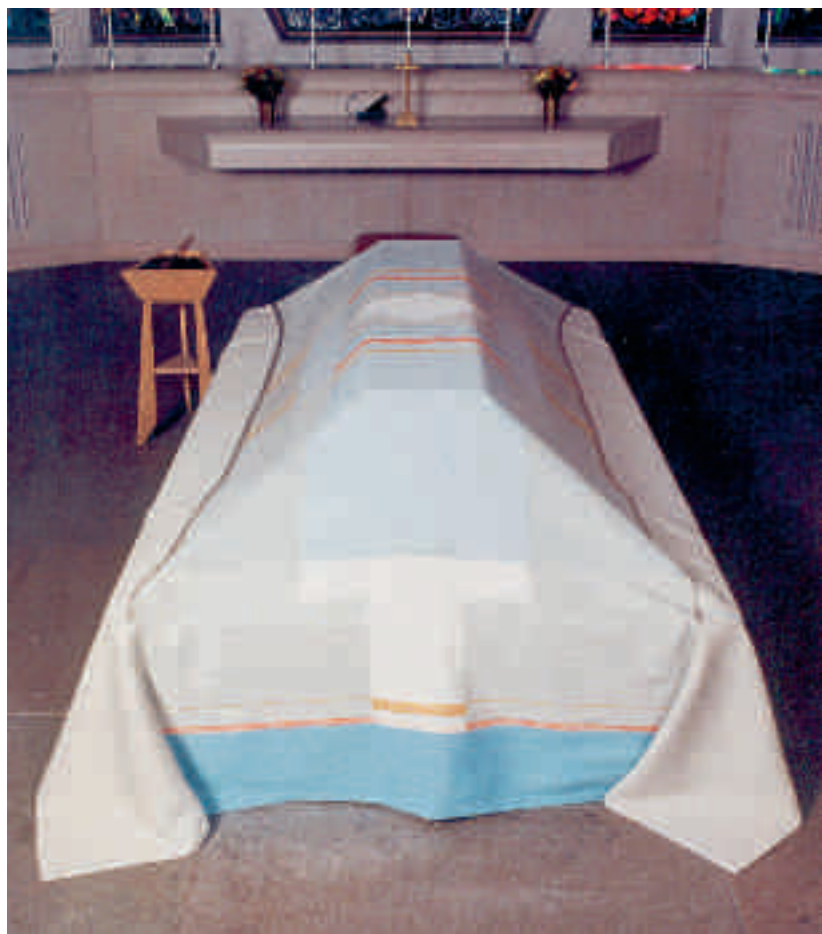
avslutas då med att den döde transporteras vidare till sjukvårdsinrättningens bårhus eller till huvudmannens lokal för förvaring och eventuell visning i väntan på begravningstjänsten.

Om de anhöriga inte varit närvarande när döden inträffade kan det vara särskilt viktigt att de får tillfälle att ta avsked av den döde vid öppen kista. Här är prästen/diakonen ett mänskligt stöd i sorgen. För att förbereda de anhöriga på vad de kommer att möta är det bra att prästen/diakonen först själv sett den döde innan man släpper in de anhöriga. Möjlighet till ostörd tystnad är viktigt men även möjlighet att kunna spela musik. Det handlar om att skapa en miljö som ger upplevelse av tillit och öppnar möjlighet för personligt avsked.

Förberedelse

Hur svepning, kistläggning och visning arrangeras säger något om hur vi förhåller oss till döden och den döda kroppen. Det tilltagande bruket att i kistan lägga gåvor såsom teckningar, mjukisdjur etc. kan man oftast se som uttryck för tillgivenhet och saknad och en vilja att göra något gott för den döde, precis som blomstersmyckningen, men de säger egentligen inget mer specifikt om evighetstron. Gränsen för vad man får och kan lägga i kistan går vid kränkandet av människan och när det blir miljöfarligt eller kan förorsaka skador på kremationsanläggningen. Det är bra att kontrollera med kyrkogårdspersonalen när man är tveksam om vad som kan tillåtas.

Hur den döde är klädd hör ofta samman med hur man tänker kring döden och evigheten. Svepningen var från början ett sätt att

skydda kroppen men har sedan blivit, inte minst den vita svepningen, ett sätt att tänka på döden som en sömn, att kroppen sover till dagen för alla dödas uppståndelse. Man bör samtidigt inte tappa bort grundsynen att »kött och blod inte kan ärva Guds rike«, att »vår jordiska boning bryts ner« och att det finns biblisk grund för hoppet att genast efter döden få »vara hos Kristus«. Den vita svepningen påminner om dopdräkten och kan så aktualisera dopets livstydning och dopets nåd. Vi lägger dopbarnet åter i Guds armar. Om egna kläder används skall den döde vara helt klädd, dvs. även ha på sig underkläder och strumpor. Frågan om det etiskt riktiga i att sminka och restaurera den döda kroppen har under de senaste åren diskuterats inom begravningsbranschen. Det är tveksamt att försöka återställa en död människa så att hon skall se levande ut eller i vart fall bara sovande. Denna typ av restaurering riskerar att skymma dödens realitet och försvåra sorgearbetet. Restaurering bör bara ske i sådan utsträckning och med sådan pietet att kroppen går att visa för de anhöriga. Om kroppen är mycket sargad bör man kanske bara visa så mycket som behövs för ett igenkännande och ett fungerande avsked.

Begravningsamtalet

Genom begravningsamtalet när prästen träffar de närmast anhöriga får dessa möjlighet att formulera sina tankar, känslor och frågor. Prästen får lyssna in de efterlevandes bilder av den döde och livssituationen. I samtalet om begravningsgudstjänstens innehåll och innebörd lyfts kyrkans syn på död, hopp och upp-

ståndelse på ett naturligt sätt in i samtalet. På detta sätt kan begravningssamtalet fungera som en viktig del av sorgprocessen samtidigt som det ingår i prästens förberedelse.

Tacksägelse och själaringning

Tacksägelse och själaringning i församlingens kyrka är viktiga moment.

Själaringning var ursprungligen ett sätt att tala om för bygden att någon var död och påminna varje människa om sin egen dödlighet. Ibland kunde man på klockklangens art och längd avgöra kön och ålder. Själaringningen har ofta försvunnit i städerna. Själaringning är idag främst en hedersbevisning för den döde och en uppmaning till bön. Den får ske när någon som tillhör Svenska kyrkan har dött (KO 24 kap. 6 §). Vanligen sker detta första vardagen efter dödsfallet eller vid en veckogudstjänst, före begravningsgudstjänsten. Då kan man också läsa de avlidnas namn och de anhöriga kan inbjudas att tända ljus.

Tacksägelsen sker i regel i huvudgudstjänst så snart som möjligt, helst före begravningen. Här uttrycks tacksägelsen till Gud för den människas liv som nu dött och här innesluts den döde och de sörjande i församlingens förbön och gemenskap – den gemenskap som också kyrkogården vill minna om. Man kan inte kräva att tacksägelse för kyrkomedlem inte skall ske. Sedan början av 1900-talet sker en ringning även i samband med tacksägelsen. Vid tacksägelsen nämns den döde vid namn. Kyrkoherden ansvarar för att tacksägelse, och i förekommande fall själaringning, hålls.

III Begravnings- gudstjänsten

Platsen

Vanligen äger begravningsgudstjänsten rum i församlingskyrka eller begravningskapell. Under senare år har dock flera begravningsgudstjänster ägt rum i naturen, i privata hem och trädgårdar samt ute på kyrkogården. Några begravningsbyråer har öppnat »funeral homes« med egna kapell. Varken kyrkoordning eller kyrkohandbok säger någonting om platsen för begravningsgudstjänsten, men en utveckling bort från det invigda rummet är inte önskvärd, eftersom kyrkorummet är den plats där församlingen samlas till gudstjänst. Kyrkorummets arkitektur och symbolspråk talar om Gud, som är närvarande såväl i livet som i döden. Begravningsgudstjänsten bör så långt som möjligt äga rum i kyrkorummet. Här finns livet och evigheten närvarande på ett annat sätt än i ett begravningskapell, vilket bidrar till att upplevelserna av begravningsgudstjänsten blir annorlunda. Rummets betydelse och dess samband med den gudstjänstfirande församlingen skall inte underskattas, inte heller tidigare erfarenheter vid andra gudstjänster och kyrkliga handlingar.

Även om det inte finns tunga teologiska skäl för att begravn-

ningsgudstjänsten måste hållas i ett kyrkorum, bör en sådan gudstjänst endast genomföras på annan plats om det finns särskilda skäl av själavårdsmässig art eller en uttrycklig önskan från den döde (KO 24 kap. 3 §). Användningen av »funeral homes« och andra privata lokaler och platser riskerar att förstärka en tendens till privatisering av begravningsgudstjänsten och ökar dessutom begravningskostnaderna för dem som tillhör Svenska kyrkan. Innan en enskild präst accepterar att leda en begravningsgudstjänst i »funeral home«, privat hem/trädgård eller i naturen skall detta godkännas av kyrkoherden. Prästen skall vidare försäkra sig om att begravningsgudstjänsten är öppen för alla i enlighet med att alla gudstjänster i Svenska kyrkan är offentliga (KO 17 kap. 2 §) samt att kyrkohandboken följs. Ett något annorlunda förhållningssätt vad gäller öppenheten kan dock bli nödvändigt vid massmedialt uppmärksammade begravingar.

Önskas en mycket enkel begravningsgudstjänst kan den hållas ute på kyrkogården. Mullpåkastningen sker då när kistan eller urnan sänkts i graven. I sin strävan att så många som möjligt får en kristen begravning bör församlingen informera om att denna mycket enkla ceremoni finns.

Huvudregeln är att någon av församlingens präster förrättar begravningsgudstjänsten. Vid önskemål om annan präst än församlingens präster bör kyrkoherden, som beslutar, visa stor öppenhet och generositet. Det är dock viktigt att vara uppmärksam på de problem som kan uppstå vad gäller det fortsatta pastorala

stöd som är församlingens uppgift. Församlingens information skall vara tydlig vad det gäller att önskad präst, som ej är anställd i församlingen, kan medföra en extra kostnad för sorgehuset.

Vid önskemål om begravningsgudstjänst i en annan församlings kyrka måste arbetsgivaren och kyrkoherden vara överens om hur långt det är rimligt att församlingens åtaganden sträcker sig.

Utsmyckning

I begravningsgudstjänsten och på kyrkogården möts idag skilda traditioner av utsmyckning. Det finns en stor frihet att smycka kyrkorummet och framför allt kistans omgivning med kransar, buketter och ljus, men också med vilda blommor och grönt, stenar, bilder m.m. – så länge inte utsmyckningen tar överhanden och riskerar att skymma evangeliet.

Många kyrkor och kapell erbjuder idag bårtäcken, som gör det möjligt att välja en enklare kista och/eller billigare utsmyckning.

Svensk flagga över kistan används i regel endast i militära sammanhang.

Gudstjänsten

Svenska kyrkans begravningsgudstjänst vill, utan att ge avkall på den kristna/bibliska realismen, vara så öppen att den kan uppfattas som ett svar även på vaga religiösa förväntningar, så mänsklig och varm att den kan upplevas som en medmänsklig tröst, så ljus att den inte gör sorgen svartare och tyngre att bära. Att det är en gudstjänst betyder att den är offentlig. Det är tjänst-

görande prästs ansvar att gudstjänsten gestaltas som en helhet och integrerar alla medansvariga.

Kyrkohandboken är ett uttryck för kyrkans liv, för vad hon tror och lär. Därför är inte den enskilde prästen fri att efter eget gottfinnande ändra formuleringar eller momentens ordning, även om man ibland kan tycka att det finns goda skäl för andra ordningar.

Det är viktigt att prästen är trygg och väl förtrogen med vad som kommer att ske och samtidigt så flexibel att han/hon kan använda sin improvisationsförmåga när sådant händer som ingen hade kunnat förutse. Prästens uppgift som officiant är att leda begravningsgudstjänsten på ett sådant sätt att de närvarande kan vara där i sin sorg med alla sina tankar och känslor utan att behöva bekymra sig om när det förväntas att de skall stå, gå eller sitta. För att skapa denna trygghet för de anhöriga är det viktigt att prästen/församlingen och den lokala begravningsbyrån har ett ömsesidigt förtroende för varandra där man känner varandras roller och hjälper varandra att vara trygga i dem. Vid begravningsgudstjänsten bör det t.ex. innebära att såväl präst som kyrkvaktmästare och begravningsbyråns representant finns på plats i god tid för att möta anhöriga och andra gudstjänstdeltagare. Att som präst vara närvarande när de närmaste kommer till gudstjänstrummet kan många gånger räcka för att den värsta stressen och rädslan skall släppa. Prästens uppdrag som gudstjänstledare och själavårdare är viktigt, inte minst vid de för de sörjande svåraste momenten: när de konfronteras med kistan,

när jorden faller på kistan och när de lämnar kistan, oavsett om det sker i gudstjänstrummet eller vid graven. Begravningsgudstjänsten måste få ta tid. Det är viktigt att planera så att de anhöriga inte behöver uppleva att kyrkans eller begravningsbyråns personal är stressad, utan att det t.ex. finns tid för de sörjande att stanna en stund extra i gudstjänstlokalen.

INLEDNINGEN

För många anhöriga kan det vara svårt att komma in i en helt tyst kyrka och konfronteras med kistan. En stunds levande samlingsmusik innan klockringningen kan kanske vara de sörjande till hjälp att lättare samla sig inför begravningen.

Begravningsgudstjänsten inleds där så kan ske med orgelmusik. Även annan eller ytterligare vokal- och/eller instrumental-musik kan förekomma. Inledningsorden i kyrkohandboken kan användas som de står eller formuleras fritt. Genom inledningsorden är det bra att skapa kontakt och markera att vi är en gudstjänstfirande församling som samlats för att ta avsked och överlämna den döde i Guds händer. Att »ta avsked« bekräftar ett mänskligt behov av att avsluta en relation. Att »ta avsked« innefattar en människosyn som uttrycker att människan är viktig även efter döden, vi gör inte vad som helst med den döde. Genom att den dödes namn nämns i inledningsorden får begravningsgudstjänsten en personlig prägel.

GRIFTETAL

Griftetalets funktion är att förmedla Guds ord i den aktuella situationen så att ett möte kan ske mellan Ordet och gudstjänstdeltagarna. Vid en begravningsgudstjänst bär alla på existentiella frågor och erfarenheter. Prästens uppgift som teolog och själavårdare är att i griftetalet formulera trostolkningar som kan hjälpa deltagarna att leva vidare. Griftetalet är därför riktat till de närvarande och vill ge ett bibliskt förankrat budskap inte endast om livets korthet och förgänglighet, utan även om det kristna hoppet, de dödas uppståndelse och ett evigt liv. Griftetalet formuleras i ett personligt tilltal och ansluter till den avlidnas livsväg och den aktuella situationen. För att griftetalet skall kunna möta gudstjänstdeltagarnas behov och inte bara bli ett allmänt tal om det kristna hoppet i sorg och död behöver prästen veta något om vilka som kommer att närvara vid begravningsgudstjänsten för att t.ex. rätt kunna avväga vad av det som man talat om vid begravningsamtalet som är lämpligt att ta med i griftetalet. Ett griftetal som fungerar skapar kontakt. Det handlar inte bara om vad som sägs, utan också om prästens sätt att agera och röra sig under gudstjänsten.

ÖVERLÅTELSE

Överlåtelser är ett centralt och bärande moment för människors förståelse och upplevelse av begravningsgudstjänsten. Vissheten om att ingen människa har full insikt i vad som sker efter döden är grunden för den kristna kyrkans ordning att överlåta sina

döda i Guds händer i förtröstan på påskens evangelium.

När jord används i överlåtelsen understryks på ett särskilt sätt människans dödlighet och samhörighet med den övriga skapelsen men också möjligheten att likt vetekornet uppstå till nytt liv. I de fall korstecknet används, när jorden läggs som ett kors eller det tecknas över kistan, understryks att överlåtelsen sker i den korsfäste Gudens namn. Tillsammans med orden »Jesus Kristus, vår Frälsare, skall uppväcka dig på den yttersta dagen« eller »Jesus Kristus är uppståndelsen och livet« visar korstecknet på en död som är förbunden med Jesu Kristi död, dvs. en död följt av liv. I mullkaret finns mull/jord. Ibland kommer önskemål från anhöriga om att få byta ut jorden i samband med överlåtelsen mot att t.ex. hålla sädeskorn, bryta tre liljor, lägga tre rosor eller tända ljus. Dessa handlingar bär en annan symbolik i sig än mullpåkastning eller korstecknande. I gällande kyrkohandbok finns inte några alternativ till tre skovlar mull eller korstecken, vilket innebär att inga andra alternativ skall användas.

Många möjligheter till frihet i gestaltandet av gudstjänsten finns när det gäller personlig kistdekoration, bårtäcke, musik m.m. Dopets betydelse i sammanhanget bör framhävas. Man kan t.ex. ge dopljuset, gärna den avlidnes eget dopljus, tydlig plats och hålla kyrkans påskljus tänt.

BIBELLÄSNING

Detta moment handlar om att överrätta Bibelns ord om tryggheten hos Gud i liv och död. Det är alltså tänkt att bibelorden

skall väljas för att spegla denna trygghet så att de som hör dem får möjlighet att ta till sig och integrera dem i sin livssituation. Bibelord skall läsas och kan möjligen kompletteras med någon psalmvers eller god kristen lyrik. Någon anhörig, fadder eller vän kan inbjudas att läsa. Mer allmänt gäller att poesi eller andra texter kan läsas i griftetalet eller vid minnesstunden.

Ibland ombeds prästen läsa upp ett brev till den döde från någon närstående. Denna uppläsning har sin plats vid minnesstunden och inte i gudstjänsten. Det är vist att låta den som skrivit hälsningen läsa eller att den som skrivit själv ber någon annan av deltagarna läsa upp hälsningen.

TYSTNAD

En stund av tystnad på lämplig plats i gudstjänsten, t.ex. efter mullpåkastningen, kan medverka till att fördjupa församlingens upplevelse av begravningen.

AVSLUTNING VID JORDBEGRAVNING

Vid jordbegravning följer församlingen kistan i procession ut till graven. Det innebär att prästen skall stödja och hjälpa de anhöriga att komma med ut till den öppna graven. En psalm eller sång kan sjungas och kyrkans processionskors kan komma till användning.

Ibland förekommer i samband med jordbegravning önskemål från de anhöriga att få ta avsked i gudstjänstrummet och då lämna kistan kvar för utbärning till graven utan procession och

utan att de anhöriga behöver vara med. I undantagsfall kan det finnas särskilda skäl att acceptera ett avsked i gudstjänstrummet, såsom att det är synnerligen dåligt väder, omöjligt att få graven öppnad i tid eller långa avstånd till gravplatsen. Undantag beslutas av tjänstgörande präst i samråd med de anhöriga.

Det är emellertid i normalfallet viktigt att hjälpa de anhöriga att våga vara med hela vägen. Kyrkans själavårdserfarenhet visar att om den sörjande får vara med hela vägen kommer man fram till en avslutning från vilken det är lättare att gå vidare i livet.

I de fall gravsättning sker i anslutning till begravningsgudstjänsten men de anhöriga valt att inte följa med till graven, bärs kistan ut och gravsätts som en del av det ansvar huvudmannen har för begravningsverksamheten. Detta är inte en processionsbärning eftersom gudstjänsten avslutats i kyrkan.

AVSLUTNING VID KREMATIION

Vid kremationsbegravning avslutas begravningsgudstjänsten i kyrka/kapell och de närvarande tar således avsked vid kistan i koret. Avskedet vid kistan är viktigt för sorgearbetet och defileringen runt kistan kan upplevas tung av de närmaste, så prästen bör hjälpa de anhöriga att genomföra detta moment. Prästen bör samtala med de närmaste om hur de vill att avskedet skall gå till och förvissa sig om att ingen av de allra närmaste mot sin önskan behöver gå fram helt ensam; då är det bättre att flera bildar en halvcirkel runt kistan.

Att bära ut kistan ur gudstjänstrummet, också i en krema-

tionsbegravning, är en god handling, som visar att man följt den döde så långt man kunde denna dag.

PROCESSIONSBÄRNING

Processionsbärning som ingår i begravningsgudstjänsten bekostas av kyrkoavgiften. Det är således församlingen som skall ordna med processionsbärning, vilket kan ske i egen regi eller genom att man på annat sätt bekostar bärarna. Standarden på den processionsbärning som församlingen erbjuder bestäms av församlingskyrkorådet. Det är dock önskvärt att det sker någon form av samordning inte endast inom en samfällighet utan även i ett kontrakt och att ställningstagandet görs tydligt för allmänheten och begravningsbyråerna. Prästen bör i första hand uppmana anhöriga och vänner att själva bära kistan, som ett led i sorgarbetet och som en hedersbetygelse gentemot den döde.

ÖPPEN KISTA

Önskemål om att kistan skall vara öppen under begravningsgudstjänsten kommer troligen att bli vanligare och måste behandlas med pastoral omsorg. Man bör tänka på att inte alla som deltar i begravningen är beredda på att se den döde. Deltagarna bör i så fall få veta att kistan kommer att vara öppen, var man kan sitta utan att behöva se den döde och att kistan kommer att vara stängd vid avskedet. När önskemål om öppen kista föreligger skall möjlighet ges att precis före överlåtelsen ta avsked, gärna under stilla musik, och att de närmaste själva får stänga

locket. Att det sker före överlåtelsen hör samman med att genom överlåtelsen inträder gravfriden. Därefter skall kistan inte återöppnas.

Musik

Musiken är en viktig och självklar del av begravningsgudstjänsten. Musik och psalmsång skapar inte enbart samhörighet mellan deltagarna i gudstjänsten utan vill fungera som en förstärkning av det kristna hoppet i liv och död. Därför är det betydelsefullt att samråd äger rum mellan präst, kyrkomusiker och anhängare, så att inte bara psalmerna utan all musik som framförs vid begravningsgudstjänsten blir en integrerad del av helheten och står i samklang med Svenska kyrkans tro och lära. Det är av vikt att ansvarig musiker så snart som möjligt får kontakt med sorgehuset.

Psalmsång är både vila och gemensam bön. Begravningsgudstjänsten kan innehålla tre psalmer. Den mellersta, efter Överlåtelse och Bibelläsning, är fakultativ. Denna bryter på ett naturligt sätt av ett långt avsnitt av prästerlig förkunnelse, läsning och bön. Om präst och kyrkomusiker är överens, är det tillåtet att byta ut psalm mot andra psalmer och sånger som inte ingår i Den svenska psalmboken (KO 18 kap. 4 §).

MUSIKVAL

När det gäller musikalet är det viktigt att samtidigt vara lyhörd för människors förväntningar och visa på att begravningsguds-

tjänsten är just en gudstjänst. Vad vill de egentligen höra för musik vid begravningsgudstjänsten? Vem önskar? Är det den dödes, de närmast anhörigas eller är det någon annans eller kanske omgivningens/traditionens förväntningar? Inte sällan bottenar önskemålen i en önskan om ett visst stämningläge (»ljus och inte för tung musik«), någon viss association (»havet, skogen«), eller någon genre (»visa, jazz, opera«). Utifrån sådana formuleringar är det lättare för kyrkomusikern att hitta lämpliga förslag. Det bästa är förstås om församlingen står till tjänst med förslag på CD, på sin hemsida eller i en förteckning.

Under lång tid har en diskussion förts om vilken musik som passar vid begravningsgudstjänster. Musik som kan passa vid en begravningsgudstjänst kan vara mindre lämplig vid en annan. Vad som är lämpligt respektive mindre lämpligt hör mindre samman med musikstilen, alla genrer är användbara vid begravningsgudstjänster, utan hör mer samman med textens och melodins innehåll, vad som atmosfärmässigt och tonalt fungerar i kyrkorummet och den givna situationen etc. Viktigt är att ingenting av det som förekommer vid en begravningsgudstjänst motsäger den kristna tron på Jesus Kristus, hoppet om de dödas uppståndelse och ett evigt liv. Frågor om musikval hör själavården till och är något prästen och kyrkomusikern har att samtala med de anhöriga om. Det kan då vara viktigt att samtala om vilka motiv de anhöriga har för att önska ett särskilt stycke. Prästen och kyrkomusikern bör öva sin lyhördhet för människor inför begravningsgudstjänsten. Det är inte alls säkert att de innerst inne vill ha det de först

uttrycker. Till övervägandena om musiken hör även de begränsningar som finns i tillgängliga instrument.

INSPELAD MUSIK

Önskemål uppkommer ibland om att inspelad musik skall framföras för att man skall få lyssna till ett särskilt stycke, till favoritartisten eller för att man inte har råd att betala för extra musik. Att begravningsgudstjänsten endast innehåller levande musik, förstärker känslan av gudstjänstens närhet och äkthet. Om församlingen tillåter inspelad musik är det viktigt att ändå värna den levande musiken. Att lägga till inspelad musik som en del av griftetalet eller i samband med avskedet kan vara pastoralt riktigt i enskilda fall, men det bör vara ett tillägg och inte ersätta den levande musiken.

Ibland är orsaken till önskemålen om inspelad musik så privat att endast de allra närmaste förstår det. Då kan den inspelade musiken med fördel hänskjutas till det enskilda avskedet eller till minnesstunden, så att någon kan berätta varför man valt just denna musik. Att spela musiken vid minnesstunden kan då bidra till att minnesstunden blir ett tillfälle då man talar med varandra om den döde.

Minnesstunden

Minnesstunden efter begravningsgudstjänsten är en mycket viktig samling som markerar det andra av begravningens två fokus. Vid gudstjänsten tar de närvarande avsked och överlämnar den

döde i Guds händer, vid minnesstunden får man samlas i en måltidsgemenskap och tillsammans minnas den döde och ta ett steg vidare i en ny livssituation. Vid planeringen av minnesstunden är det den dödes eller de närmast anhörigas önskan som gäller. Prästen är gäst och bör ha planerat in sin närvaro. Prästen och kyrkans representanter bör, särskilt om minnesstunden sker i kyrkans lokaler, hjälpa till så att det verkligen blir en minnesstund. Ett minnesbord med fotografi av den döde, ljus och kanske några personliga tillhörigheter kan arrangeras. Prästen kan uppmana de närvarande att i all enkelhet berätta något minne från den dödes liv. Kondoleansbok kan vara en god sak, då inte alla har lätt att i en tung situation tala inför andra. Musik och sång kan underlätta måltidsgemenskapen. Psalmsång och bön kan förekomma, och prästen kan avsluta sin medverkan i minnesstunden med en bön.

Tal

För en del människor är det viktigt att få uttrycka sin personliga mening eller hälsning vid kistan, samtidigt som det ofta är påfrestande för de närmaste, varför stilla musik gärna spelas under avskedstagandet. Tal bryter dessutom begravningsgudstjänstens rytm och helhet, och talen innehåller inte sällan tankar som för bort från gudstjänstens budskap, så det är att föredra att styra tal till minnesstunden. På så sätt kan också begravningsdagens två brännpunkter göras ännu tydligare. Först begravningsgudstjänsten då man får tillfälle att ta avsked av den döde och över-

lämna honom/henne i Guds händer. Sedan minnesstunden som manifesterar att man inte är ensam i sin sorg, att man är flera som delar minnen tillsammans och att man går vidare i livet.

När de minsta dör

När barn dör på sjukhus skall föräldrar och andra närstående erbjudas att vara hos barnet i lugn och avskildhet. Sjukhuskyrkan runt om i landet har i detta sammanhang stor pastoral erfarenhet och visdom. Man tar inte över begravningsbyråernas roll utan vill ge stöd och hjälp till pastoral självhjälp. Sjukhuskyrkans krisstöd syftar till att hjälpa föräldrarna att komma igång med sorgearbetet. Man vill stödja föräldrarna att själva göra så mycket som möjligt av det praktiska som behöver ordnas inför och vid begravningen. Den kärlek och ömhet föräldrarna känner för sitt barn får då möjlighet att ta sig konkreta uttryck och bli ett stöd att nå den punkt då man till sist orkar lämna ifrån sig sitt barn. Det kan vara en hjälp i sorgen att barnet får ett namn. Föräldrarna uppmuntras att ta sitt barn i famnen eller vara nära barnet på annat sätt. Med stöd av vårdpersonal och kyrkans personal kan man fotografera barnet, ta hand- och fotavtryck, tvätta, sköta och klä barnet i egna kläder.

Begravning av dödfött barn eller barn som avlidit i späda ålder

I kyrkohandboken finns en ordning för ”Begravning av dödfött barn eller barn som avlidit i späda ålder”. Denna gudstjänst kräver

särskilt stor lyhördhet för den drabbade familjen, vilka ord och vilket språk som är deras, vilka psalmer och vilka bibeltexter som kan svara mot deras situation. Därför bör gudstjänsten utformas i nära samarbete med den drabbade familjen och med stor pastoral omsorg, inte minst vid gestaltningen av gudstjänstens olika moment. Man kan mycket väl tänka i aftonbönens form och sitta runt kistan och om möjligt gärna använda barnets eget dopljus.

Akt för aborterade foster

Frågan om aborterade fosters begravning hör till själavården och måste därför omges med stor frihet. Att ta avsked av aborterade foster är en pastoral akt och bör inte vara en offentlig gudstjänst. Hur man än väljer att gestalta en sådan begravningsakt är det omsorgen om föräldrarna som skall vara vägledande. Detta är en ytterst känslig situation och alla riter måste stämma överens med föräldrarnas uttryckliga önskemål. Det är viktigt att själavårdande möta och hantera en eventuell skuldproblematik. Prästen skall vara medveten om sin egen inställning till abort och ha bearbetat sina frågor och känslor.

Begravningsgudstjänst efter kremation

Det finns tillfällen då begravningsgudstjänst måste hållas sedan kremation ägt rum. Det kan t.ex. gälla när någon dött utomlands eller i en svår olycka, men ibland uppkommer också önskemål om att kremation skall ske och först därefter begravningsgudstjänst hållas. Vanligen används kyrkohandbokens ordning för

begravningsgudstjänst men med överlåtelse utan mull. Mullpåkastning kan göras på urnan när den sänkts ner i graven. Äger begravningsgudstjänsten rum ute på kyrkogården är detta naturligt. I regel bör man dock hålla fast vid den traditionella kyrkliga ordningen som förutsätter att begravningsgudstjänst föregår kremation.

Gravsättning utan ceremoni

Det är församlingens ansvar att bemöda sig om att alla som tillhör den får en kristen begravning, vilket förutsätter goda kontakter och samarbete med begravningsbyråer och sociala myndigheter. Det är alltför många kyrkotillhöriga med eller utan anhöriga som inte får någon begravningsgudstjänst. Antalet ökar, något som delvis kan vara en följd av att det nu går allt längre tid mellan dödsfall och begravningsmöjlighet. Församlingen bör aktivt verka för att minska antalet gravsättningar utan ceremoni.

Urnedläggning

Om gravsättning inte sker i direkt anslutning till begravningsgudstjänsten utan t.ex. efter kremation bör prästen erbjuda sig att vara med vid urnnedläggningen och på så sätt markera att kyrkans omsorg sträcker sig genom begravningens alla stadier. Kyrkohandbokens ordning för gravsättning utan anslutning till begravningsgudstjänst bör användas. Erbjud gärna de anhöriga att själva sänka urnan i graven och kanske även delta när graven försluts, något som kan upplevas som en viktig sista tjänst.

Uppföljningen

Tiden mellan begravningsgudstjänst, kremation och gravsättning bör vara så kort som möjligt, men det är också viktigt att tänka igenom gravsättningen ordentligt, så att man är förvissad om att det blir rätt. Urnan skall gravsättas inom rimlig tid efter kremationen.

Varje mässa handlar om livsmönstret genom död till liv. Det är viktigt att församlingen på olika sätt inbjuder till information och samtal om död, sorg och begravning. Givetvis sker detta i konfirmandundervisningen, men också i samarbete med skola och begravningsbyrå t.ex. vid Allhelgonahelgen.

Cirka en månad efter begravningsgudstjänsten är det bra att återuppta kontakten med de anhöriga. Kontakten kan ske via telefon eller genom hembesök och resultera antingen i denna enda kontakt eller bli upptakten till fortsatt kontakt med enskild sjuålvård, förmedlande av kontakt till diakon eller besöksgrupp och/eller inbjudan till samtalsgrupp.

Gruppsamtalen, s.k. leva vidare-grupper, bör innehålla såväl strikt samtalstid som social samvaro och pågå under en begränsad tid. Det bör ha gått 3–4 månader efter dödsfallet innan deltagarna är mogna för en samtalsgrupp. Tidigare är ofta enskild sjuålvård att föredra. Ett viktigt syfte är att deltagarna får erfara att de inte är ensamma i sin sorg, att det finns fler som känner på samma sätt. Att dela tankar, erfarenheter och känslor är det viktigaste, så ledarnas primära uppgift är att skapa en trygg och avslappnad atmosfär. Ledarna bör vara väl förtrodda med

sorgens psykologi och själva ha bearbetat sina sorger. De är handledare, som varsamt skall följa deltagarna genom sorgen, varför det är viktigt att det finns en plan för vad som skall tas upp vid varje samling. Det är bra om gruppen har två ledare, om möjligt man och kvinna. Att vara två är en hjälp för ledarnas egen bearbetning, vilken med fördel kan ske i handledningsgrupp.

Vidare är det viktigt att gruppen inte är för stor, utan att alla får tillfälle att såväl tala som lyssna vid varje samling.

Allhelgonahelgen har blivit den stora gravsmyckningshögtiden i Sverige. Församlingen (kyrkogårdsförvaltningen) kan ta vara på förtroendet att fungera som huvudman för begravningsverksamheten genom att kyrkogårdspersonal finns tillgänglig på kyrkogården. Kanske kan kyrka/begravningskapell vara öppna med stilla musik och möjlighet att tända ljus. Präster och diakoner kan finnas tillgängliga för samtal. Krematoriemiljön är ofta främmande och upplevs därför ofta skrämmande, varför det kan vara bra att arrangera »öppet hus« med visning och information om verksamheten. Ett samarbete mellan kyrkogårdsförvaltningen, församlingens präster och diakoner samt ortens begravningsentreprenörer är att föredra då var och en är specialist på sitt område, samtidigt som alla tillsammans måste göra sin del i begravnings-sammanhanget för att det skall bli så bra som möjligt.

Allhelgonatidens minnesgudstjänst bör vara mer gudstjänst än konsert då den aktualiserar sorgen och saknaden, samtidigt

som den vill bära budskap om det kristna hoppet i liv och död. Präst och diakon bör finnas tillgängliga för samtal såväl före som efter gudstjänsten. Om ljus tänds, skall ljus tändas för alla kyrkotillhöriga som dött under året och även för dem som begravts i Svenska kyrkans ordning i församlingen men tillhört annan församling eller inte alls tillhört kyrkan. Kyrkobesökarna förväntar sig ofta möjlighet att själva tända ljus när de kommer till denna gudstjänst.

Avskedsgudstjänst

Då någon avlidit men kroppen inte återfunnits, kan avskedsgudstjänst hållas, vilket sker efter önskemål från anhöriga. Avskedsgudstjänsten skall ge de sörjande tillfälle att i gudstjänstens form ta farväl av den/de saknade. Normalt hålls avskedsgudstjänst när dödsregistrering skett. Om någon inte blir dödsregistrerad, kan kyrkoherden utifrån pastoral hänsyn avgöra om särskild avskedsgudstjänst ändå skall hållas. Om begravning eventuellt senare skulle komma ifråga, kan den utformas som en förenklad begravningsgudstjänst eller i enlighet med kyrkohandbokens ordning »Gravsättning utan anslutning till begravningsgudstjänst«.

Avskedsgudstjänsten bör utformas i samråd med de anhöriga med stor hänsyn till deras önskemål och efter lokala omständigheter. Det är viktigt att de riter som vi är med att skapa upplevs naturligt äkta.

Följande moment kan ingå:

- inledningsmusik
- inledningsord
- överlåtelse
- psalm eller musik
- psalm
- välsignelsen
- psalm
- minnestal
- bibelläsning
- avskedstagande
- Herrens bön
- avslutningsmusik

På kistans plats i kyrkorummet kan en ljusbärare placeras tillsammans med församlingens påskljus samt gärna ett fotografi av den döde. Vid avskedet kan deltagarna ges möjlighet att tända ljus och om de så önskar lägga ner handbuketter.

Avskedsgudstjänsten bör hållas i kyrka och endast i undantagsfall i gravkapell eller på annan plats.

Minnesgudstjänst

Minnesgudstjänster kan hållas gemensamt för alla dem som saknas i en församling eller på en ort i avvaktan på slutgiltiga besked om de döda återfunnits och kommer hem för begravning. Enskild minnesgudstjänst kan hållas för en eller flera saknade medlemmar av en familj i avvaktan på besked om identifikation. Senare, när identifikationen är klar, kan vanlig begravningsgudstjänst hållas.

Kyrkohandboken har ingen ordning för minnesgudstjänster. Sådana gudstjänster bör planeras lokalt i nära kontakt med anhöriga och berörda.

IV Övrigt

Miljöhänsyn och miljöcertifiering

Länge var jordbegravningen det närmast allena rådande begravningsskicket i Sverige. Begravningskicket och seder ändras i en allt snabbare takt. Sedan slutet av 1800-talet är kremationen en växande praxis, framför allt i städerna. Kremation som vi idag ser som naturligt, var för en generation sedan ett omstritt sätt att ta hand om kroppen. Minneslundar, askgravplatser eller liknande anläggningar för gravsättning av aska efter avlidna som är vanligt i vårt land, är närmast otänkbart i andra europeiska länder. Många med närhet till havet vill ha sin aska spridd till havs.

Inför framtidens begravningar finns förväntningar på nya tekniker. Idag framförs nya önskemål och det ställs allt hårdare krav ur miljöhänsyn men det öppnas också nya möjligheter. Inför nya tekniker och begravningsseder är det viktigt att lyfta fram miljömedvetenhet och ett etiskt handlingsätt.

Frystorkning, s.k. kryoteknik, kan vara en sådan ny metod på framväxt med hänsyn tagen till miljö och etik.

Utlandssvenskar

De som inte är folkbokförda i Sverige men ändå tillhör Svenska kyrkan, har rätt till begravningsgudstjänst i den församling man

önskar (KO 42 kap. 10 §). Någon avgift får därför inte tas ut för de kyrkliga handlingarna och eftersom det inte finns någon hemförsamling i Sverige står förrättningsförsamlingen för kostnaden.

Ekumenik

De särskilda ekumeniska överenskommelser som Svenska kyrkan ingått på nationell nivå är inga ekonomiska överenskommelser och medför alltså inte automatiskt några ekonomiska åtaganden för församlingen.

Överenskommelser om ersättning för uppkomna merkostnader vid regelbunden upplåtelse bör tas upp i samband med tecknande av lokalekumeniska samarbetsavtal. Dit hör också frågor som rör uthyrning av lokaler eller fördelning av fastighetskostnader för regelbunden gemensam verksamhet.

I dessa som i alla ekumeniska frågor gäller det att söka lösningar präglade av öppenhet och samförstånd.

I Borgåöverenskommelsen talas om att vi skall »betrakta döpta medlemmar av alla våra kyrkor som medlemmar av vår egen«. Detta, som kan sägas gälla alla Svenska kyrkans ekumeniska relationer, innebär bland annat att den medlem i en kyrka inom Lutherska Världsförbundet (LWF), Borgå-gemenskapen, Filippinernas oberoende kyrka (IFI) och Tysklands evangeliska kyrkor (EKD), som dör vid tillfällig vistelse i landet, har rätt till begravningsgudstjänst i Svenska kyrkans församlingar.

Medlemmar i andra evangelisk-lutherska kyrkor har historiskt sett ofta blivit medlemmar i Svenska kyrkan vid inflyttningen till

Sverige. I den händelse så inte är fallet bör man, i borgåöverenskommelsens och andra ekumeniska överenskommelsers anda, närma sig den pastorala situationen i en anda av välvilja.

Det är inte ovanligt att medlemmar i en familj hör till olika kyrkor. I en situation där den avlidnes anhöriga tillhör en annan kyrka bör kontakterna med sorgehuset präglas av ekumenisk lyhördhet och helst av dialog med kyrkan/samfundet ifråga.

I enlighet med Överenskommelse med Svenska Metodistkyrkan 1994 kan domkapitlet förklara en pastor i Metodistkyrkan behörig att fungera som präst vid enstaka tillfälle. Kyrkoherden kan därefter förordna metodistpastor att utföra begravningsgudstjänst i Svenska kyrkans ordning.

Överenskommelsen med Svenska Missionskyrkan innebär att detsamma gäller för pastor i Svenska Missionskyrkan samt att frågor om upplåtelse och ersättning regleras närmare i lokala avtal, där sådana utarbetas.

Begravning för den som inte tillhör Svenska kyrkan

Det är viktigt att tidigt klarlägga den dödes kyrkotillhörighet. En begravningsgudstjänst får hållas för den som inte tillhörde Svenska kyrkan, om det finns särskilda skäl och är förenligt med den avlidnes önskan (KO 42 kap. 9 §). När anhöriga önskar begravning i Svenska kyrkans ordning för någon som inte tillhörde kyrkan, är det viktigt att de möts med respekt och att samtal om skälen till önskemålet sker med en öppen och lyssnande hållning, i medvetenhet om att det kan föreligga skillnad

mellan den dödes och de anhörigas önskemål och deras förhållande till Svenska kyrkan. Ibland kan den bästa lösningen vara borgerlig begravning då kroppen är med och en minnesgudstjänst för de anhöriga vid ett annat tillfälle. Om de anhöriga vidhåller sin önskan skall inte tjänstgörande präst själv fatta beslut utan rådgöra med kyrkoherden som gör en självständig och välvillig bedömning och beslutar om församlingen tar ansvar för begravningsgudstjänsten eller inte. Rimligt är att kyrkoherden informerar kontraktsprosten i ärendet.

Begravs någon som inte tillhörde kyrkan ser kyrkoherden till att denne är med vid eventuellt omnämnande vid Allhelgonadagens minnesgudstjänst.

Borgerlig begravning

En präst eller diakon bör lika lite som en kyrkligt förtroendevald i ledande ställning vara officiant vid en borgerlig begravning. Om en nära anhörig eller vän önskat borgerlig begravning, kan man som privatperson medverka i något enskilt moment såsom text- eller diktläsning, men inte leda akten.

En församlingskyrka bör inte upplåtas till borgerlig begravning. Svenska kyrkan har som huvudman för begravningsverksamheten skyldighet att tillhandahålla lokal för begravningsceremoni utan religiösa symboler. På vissa orter är kyrkorummet den största och bästa lokalen och ibland efterfrågad för borgerlig begravning, men andra möjligheter skall komma i fråga i första hand som t.ex. olika typer av samlingslokaler eller näralig-

gande krematoriekapell, även om de inte ligger inom det aktuella förvaltningsområdet.

Ansvar för begravningsverksamheten

Begravningsverksamheten är en samhällelig uppgift som församlingar och samfälligheter inom Svenska kyrkan fått förtroendet att fullgöra. I Stockholm och Tranås är det dock kommunen som fullgör uppgiften. Denna uppgift innefattar en viss myndighetsutövning, där bl.a. förvaltningslagens bestämmelser om tillgänglighet, snabb handläggning och krav på besvärshänvisning gäller. Även om dessa uppgifter ligger på en kyrkogårdsnämnd eller är delegerade till kyrkogårdschefen eller någon annan har kyrkoherden i sitt allmänna tillsynsansvar att se till att de hanteras på rätt sätt. Huvudmannen skall anordna och hålla allmänna begravningsplatser för dem som är folkbokförda inom huvudmannens förvaltningsområde oberoende av trostillhörighet.

Kyrkorådet/kyrkonämnden avgör hur församlingen/samfälligheten skall vara organiserad och bestämmer vem som är chef för vilken verksamhet, men kyrkoherden har alltså det övergripande samordnings- och tillsynsansvaret även för begravningsverksamheten enligt kyrkoordningens bestämmelser. I flerpastoratssamfälligheter gäller särskild ordning för det övergripande samordnings- och tillsynsansvaret. Denna tillsyn skall inte växlas med länsstyrelsens lagstadgade tillsyn över begravningsverksamheten. Det är viktigt att framhålla för dem som inte delar kyrkans tro att kyrkogården inte invigs för att marken skall

förändras eller på något sätt bli »helig« mer än den redan är, så att människor av annan tro och livsåskådning inte skulle kunna jordas här. Med invigningen vill vi avskilja, freda den mark där människors kroppar bäddas ner, för att inte marken skall exploateras, utan får vara en plats för minnen, reflektion och återhämtning.

Medling

Det händer att anhöriga är oense hurvida den avlidne skall kremas eller jordbegravas eller var gravsättning skall ske. Vid dessa tillfällen skall medling enligt begravningslagen erbjudas de anhöriga. Huvudmannen skall ha delegerat medlingsuppdraget till lämplig person. Inte sällan handlar problematiken om önskan att ha en grav att gå till eller välja minneslund. Vi kan konstatera att det för många sörjande har stor betydelse med en klart identifierbar plats på kyrkogården att gå till. Graven är mer än den dödes viloplats – här får de anhöriga utlopp för sin sorg. Gravplatsen blir ofta en plats för eftertanke, stillhet och bön. Om de närmaste är oense om var begravningsgudstjänsten skall hållas är det främst en fråga för kyrkoherdens pastorala ansvar och berörs inte av begravningslagens bestämmelser om medling.

Minnesplats

I samband med olyckor eller andra särskilt tragiska dödsfall har det blivit allt vanligare att människor uttrycker sin sorg offentligt genom att samlas på olycksplatsen, lägga blommor, tända ljus,

lämna brev, sätta upp fotografier på de döde osv. Dessa spontana minnesplatser har en viktig funktion att fylla under en övergående tid, men bör inte permanentas.

Flyttning av stoft

I en tid då människor flyttar i större utsträckning än tidigare uppkommer inte sällan förfrågan om att flytta stoftet av en avliden, vilket egentligen inte är möjligt. En gravsättning är definitiv. Ett stoft eller en aska som har gravsatts på en begravningsplats får inte flyttas för att gravsättas någon annanstans (Begravningslagen 1990:1144, 6 kap.). Undantag kan medges om misstag skett vid gravsättningen, för att föra samman makar med varann eller föräldrar med sitt minderåriga barn, eller flytta avliden med utländsk hemhörighet såsom flykting eller invandrare åter till hemlandet. Den restriktiva bestämmelsen vill värna gravfriden. Beslutet kan överklagas till länsstyrelsen.

Arkeologisk utgrävning

Vid arkeologiska undersökningar eller omgrävning av kyrkogård som varit eller fortfarande är i bruk är det viktigt att handskas pietetsfullt med materialet. Skelettdelar skall åter jordas i vigd jord eller på samma plats. Restriktiviteten bör iakttagas med exponering av kvarlevor liksom förvaring i magasin eller liknande.

Djur

Djur begravs inte på kyrkogården. Särskilda platser finns på många håll i landet för den som vill ha en plats där det döda husdjuret kan läggas till vila.

Utformning eller
bearbetning av
pastoralt program

Begravningspastoralen

SYFTET

Begravningspastoralen är en lokal överenskommelse om hur anställda och förtroendevalda i församlingen/församlingarna avser att arbeta med begravningsfrågorna. Syftet är en fungerande praktiskt användbar text, formulerad och genomtänkt för lokala förhållanden. Pastoralen är ett arbetsledningsinstrument för kyrkoherden och det åligger de anställda att lojalt följa de riktlinjer som läggs fast i begravningspastoralen

Den lokala begravningspastoralen bör ta upp det praktiska handhavandet och inte den teoretiska eller teologiska bakgrunden samt beröra tiden från dödsbädden till uppföljningen efter begravningsgudstjänsten. Begravningspastoralen kan t.ex. fungera som bilaga till församlingsinstruktionen, vilket skulle innebära att den skall ses över och aktualiseras med jämna mellanrum, men domkapitlet behöver inte fastställa den. En klar fördel är om man inom ett större geografiskt område som samfällighet, kontrakt, kommun eller stift kan komma fram till gemensamma formuleringar i de delar som direkt berör allmänheten, t.ex. tillgänglighet, musik, icke-tillhörigas begravningsgudstjänst, upplåtande av kyrka och ekumeniskt förhållningssätt. Begravningspastoralen är ett sätt för församlingen att kvalitetssäkra en del av begravningsverksamheten.

INITIATIVET

På biskopens uppdrag kan kontraktsprosten inbjuda till samlingar med syfte att påbörja och/eller vidareutveckla arbetet med begravningspastoral i en eller flera församlingar i kontraktet. I vissa fall kan alla församlingar i kontraktet samverka i arbetet och i kontakterna med begravningsbyråer, sjukhus, skolor och andra. I andra fall är en eller två församlingar tillräckligt stora enheter för att genomföra arbetet med att utveckla en pastoral.

FORTSÄTTNINGEN

Andra steget kan vara ett samtal mellan präster, diakoner, kyrkomusiker och kyrkogårdschef som dels tar sin utgångspunkt i detta biskopsbrev dels i lokala förhållanden. Vid dessa samtal handlar det om att överlägga om vad som nu är viktigast att arbeta med i församlingen för att begravningen och mötet med de anhöriga skall bli så bra som möjligt. Därefter formuleras vilka punkter som bör ingå i den lokala begravningspastoralen utifrån vad man kommit fram till. I detta skede sker samråd med kyrkorådet.

Det tredje steget kan vara ett öppet möte mellan alla präster, diakoner, musiker, vaktmästare och kyrkogårdsförvaltningen, representanter för sjukhuskyrkan och samtliga inom området verk samma begravningsbyråer. Vid detta samtal kan kyrkans arbetsgrupp presentera och få feedback på ett förslag till gemensamt pastoralt handlande.

Ett fjärde steg kan vara ett vidare samtal inom en mindre arbetsgrupp av präster, diakoner och kyrkomusiker, kyrkvaktmä-

tare och kyrkogårdspersonal, som representerar olika församlingar inom ett geografiskt område. Samrådets uppgift är att bearbeta gemensamma frågeställningar samt föreslå ett gemensamt pastoralt handlande. Till detta samråd bör övriga präster och musiker som inte är församlingsanställda inbjudas. Det är viktigt att man talat sig samman. Och att alla så långt som möjligt följer gemensamma överenskommelser, när man har beslutat om ett pastoralt handlande.

Regelbundna träffar mellan kyrkans olika företrädare och begravningsbranschen kan vara ett bra sätt att hålla den lokala begravningspastoralen aktuell.

Utformningen – lämpliga delrubriker

Helheten

Under denna rubrik formuleras hur det lokala sammanhanget ser ut, vilka kyrkor och begravningsplatser och anställda som omfattas av begravningspastoralen samt det långsiktiga syftet med det arbete som församlingen utför i samband med död och begravning. Finns det en tydlig ansvarsfördelning? Vilket konkret ansvar har kyrkoherden? Hur ser dialogen med kyrkogårdsförvaltningen och kyrkorådet ut? Hur ser församlingens roll som helhet ut i begravningens sammanhang? Vilken roll har sjukhuskyrkan, kriminalsjälavården, skolkyrkan?

Tillgänglighet

Under denna rubrik formuleras hur anhöriga och begravningsbyråer skall kunna komma i kontakt med församlingen och få direkt kontakt med präst och musiker utan dröjsmål samt hur man skall bli bemött per telefon. Här formuleras också hur kyrkor och begravningsplatser skall vara tillgängliga för begravning, gravsättning, urnnedsättning, minnesgudstjänster etc. samt hur präster, diakoner, musiker och annan personal står till förfogande i dödsförberedelsen och vid dödsbädden; för utfärdsbön och andakt i samband med visning/enskilt avsked och när det gäller minnesstund efter begravningsgudstjänsten samt vid urnnedsättning. Plan för uppföljning med enskilda samtal och levandare-grupper bör framgå.

Barn

Under denna rubrik kan formuleras hur barnen tas emot i begravningens sammanhang. Hur begravningsgudstjänsten utformas för att möjliggöra att barn är med. Inbjudan till och samverkan med förskolor och skolor för att berätta mer om begravningen, döden och kyrkogården. Frågor om begravning av barn och av foster tas också upp. Det bör finnas en lokal samsyn.

Gudstjänstens utformning

Under denna rubrik tas musiken upp, som en del av begravningsgudstjänsten, och frågor som rör extra musikinslag, solosång, instrumentalister, inspelad musik och lokala förhållanden beträff-

fande musikinstrument. Även avvägningen och fördelningen mellan begravningsgudstjänst och minnesstund kan här behandlas. Hur vill vi utforma tacksägelsen och själaringen? Hur vill vi genomföra begravningsgudstjänsten? Hur genomför vi avskedstagandet vid kremation respektive jordbegravning? Utbärning? Vår närvaro vid minnesstunden? Delaktighet vid gravsättning? Hur gestaltas Allhelgonahelgen? Hur utformas kyrkoåret utifrån tanken på dem som har mist anhöriga? Minnesgudstjänstens symboler?

Samverkan

Under denna rubrik tas upp hur samverkan sker med begravningsbyråer och skolor samt andra församlingar, exempelvis när det gäller tillgänglighet per telefon över ett journummer. Samarbete med sociala myndigheter, sjukhus, vårdhem, äldreboende, långvård etc. Här kan också tas upp hur samverkan skall ske i samband med kris och katastrofer. Samarbetet gäller all personal som präster, diakoner, kyrkomusiker, vaktmästare, personal på kyrkogården och församlingsexpeditionen. Vem bestämmer vad? Vem ansvarar för vad? Vem gör vad? Hur samarbetar vi med begravningsbyråerna? Vilka rutiner har vi för upplåtande av kyrka/lokal för begravning i annat trossamfunds ordning? Hur ser den ekumeniska samverkan ut i frågor om död och begravning? Vilka rutiner har vi vid förfrågan om begravningsgudstjänst av icke kyrkotillhörig? Vad gäller när emeritpräster, externa präster eller musiker (kyrkomusikervikarier och inhyrda

solister) tjänstgör på anhörigas begäran och församlingen inte anställt dem? Hur ser man på frågan om emeriti kan bestämma sig för att ha gudstjänst för en icke kyrkotillhörig? Inbjuds de som anlitas som vikarier till regelbundna samlingar för att de skall komma in i församlingens arbete och i samarbetet med begravningsbyråer och andra kyrkor och samfund?

Miljöhänsyn och miljöcertifiering

Under denna rubrik definieras församlingens/samfällighetens miljöarbete, mål och arbetet mot miljöcertifiering vad gäller begravning och kyrkogård.

Utbildningsplan

Här tar man upp den regionala och lokala planen för utbildning och kompetensutveckling av alla anställda som har kontakter i begravningsssammanhanget: receptionister/kanslisters, präster, musiker, diakoner, kyrkvaktmästare, kyrkogårdsarbetare och kyrkogårdschefer.

En samverkan med begravningsbranschen är nödvändig och förebygger många missförstånd och misshälligheter. Här kan också finnas möjlighet att utnyttja emeritipräster och övriga prästers och musikers rika erfarenheter.

Kommunikationsplan

En kommunikationsplan behöver utarbetas för församlingarna. Vilka kanaler skall användas: församlingens hemsida, försam-

lingsblad, broschyrer. Avstämning med informationen på www.svenskakyrkan.se. Musikförslag att lyssna på? Vad sänds ut till de närmaste: böner, psalmer, musikförslag på CD, gåvoändamål etc?

Konflikter

Vilken eller vilka ordningar för hantering av konflikter mellan anhöriga har församlingen? Hur ser kyrkogårdschefens ansvar ut i förhållande till kyrkoherdens? Vem bär ansvaret för kontakten med media?

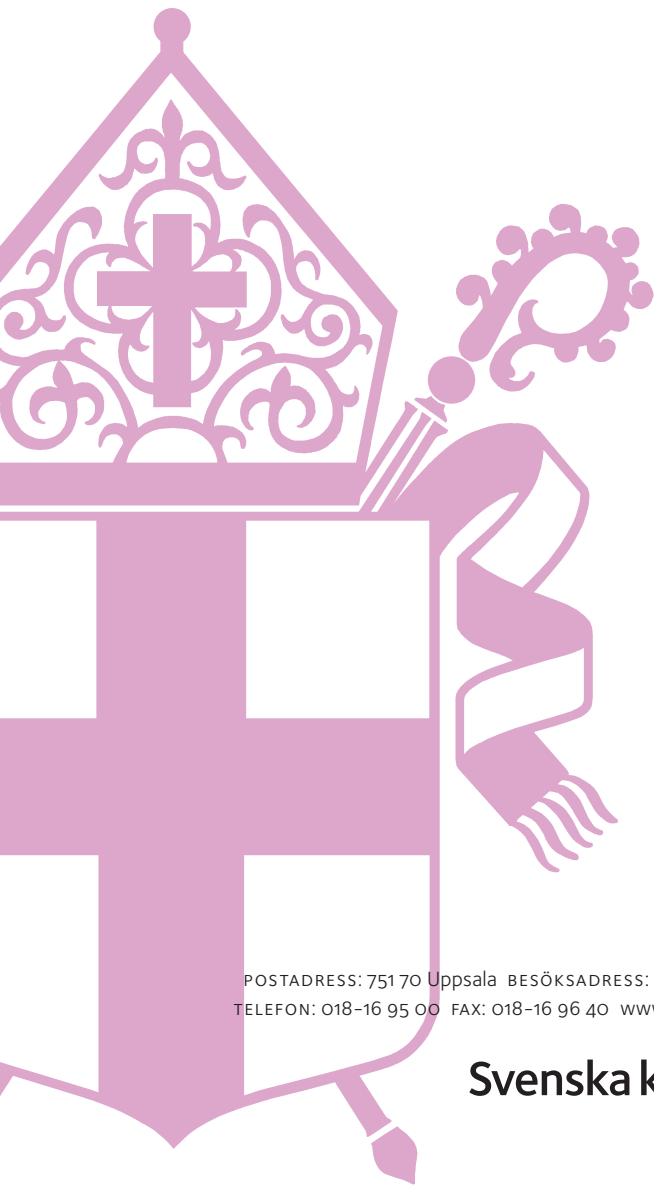
Uppföljning

Vilka rutiner för uppföljning och översyn av begravningspastoralen har församlingen? Hur mäter man om pastoralen har fungerat? Hur samlas positiva och negativa erfarenheter? Vem sammanställer och genomför en utvärdering?

Liten litteraturlista

- AGGEDAL, JAN-OLOF (2003): »Griftetalet mellan trostolkning och livstydning.«
- AGGEDAL, JAN-OLOF (2006): »En necessär i kistan – något om människors och kyrkans trostolkning i väntan på en större undersökning« i På spaning... från Svenska kyrkans forskardagar 2005
- ANDERSSON WRETMARK, ASTRID (1993): »Perinatal death as a pastoral problem«
- »Begravning« i serien Tro och tanke, Svenska kyrkans forskningsråd 1998:6
- BERGLUND, ULLA BRITT (2006): »Utan mörker inget ljus. Om sorg och försoning.«
- BROMANDER, JONAS (2005): »Medlem i Svenska kyrkan. En studie kring samtid och framtid.«
- »Bönboken Tradition och liv«
- EDMAN, GILLIS (2005): »Sorgen är kärlekens pris.«
- »En liten bönbok« (2005)
- EVERTSSON, ANNA J (2002): »Gå vi till paradiset med sång. Psalmers funktion i begravningsgudstjänster.«
- LUNDIN, TOM (1982): »Sorg och sorgereaktioner. En studie av vuxnas reaktioner efter plötsliga och oväntade dödsfall«
- MODÉUS, MARTIN (2005): »Mänsklig gudstjänst. Om gudstjänsten som relation och rit.«

- »När livet inte blir som vi har tänkt oss. Vägledning för Svenska kyrkans bemötande av kvinnor som överväger eller har genomgått abort samt berörda män.« (2006)
- PERSENIUS, INGRID (2006): »Omsorg och mänsklig värdighet. Teoretiska och empiriska perspektiv på förbättringsarbete i Svenska kyrkan med inriktning på begravningar.«
- SEGERBANK, CATHARINA, RED. (1997): »Aldrig mindre än hopp. Griftestal«
- WIKSTRÖM, CECILIA (2004): »När livet går sönder – en bok om kriser och hur vi möter dem.«

BISKOPSMÖTET

POSTADRESS: 751 70 Uppsala BESÖKSADRESS: Sysslomansgatan 4
TELEFON: 018-16 95 00 FAX: 018-16 96 40 www.svenskakyrkan.se

Svenska kyrkan

